

УДК 316.776.32

Особливості прояву складових соціального інтелекту дітей шкільного віку

Мельник А.А.

У статті розглянуті поняття складових поведінкового компоненту соціального інтелекту – соціальної взаємодії та соціальної адаптивності, викладені погляди вчених та наведений власний підхід до визначення та структурування цих явищ. Представлені методи дослідження вказаних здібностей та зроблений аналіз впливу віку на розвиток соціального інтелекту. Визначені особливості прояву складових соціального інтелекту у дітей різного шкільного віку. Доведена актуальність розгляду логіки розвитку соціального інтелекту в онтогенезі, при переході від одного психологічного віку до іншого.

Ключові слова: соціальний інтелект, поведінковий компонент, соціальна взаємодія, соціальна адаптивність, молодший, середній та старший шкільний вік.

В статье рассмотрены понятия составляющих поведенческого компонента социального интеллекта – социального взаимодействия и социальной адаптивности, изложены взгляды учёных и приведён собственный подход к определению и структурированию этих явлений. Представлены методы исследования указанных способностей и проведён анализ влияния возраста на развитие социального интеллекта. Определены особенности проявления составляющих социального интеллекта у детей разного школьного возраста. Доказана актуальность рассмотрения логики развития социального интеллекта в онтогенезе, при переходе от одного психологического возраста к другому.

Ключевые слова: социальный интеллект, поведенческий компонент, социальное взаимодействие, социальная адаптивность, младший, средний и старший школьный возраст.

In the article we examine the concept of the constituents of the behavioral component's of the social intelligence - social interaction and social adaptability, set out the views of scientists and provides own approach to defining and structuring of these phenomena. Methods of the research of mentioned abilities are presented and the analysis of the influence of the age on development of the social intelligence is carried out. Manifestation's features of the components of the social intelligence of children of the different school-age are identified. The actuality of the consideration of the logic of the development of the social intelligence in the ontogenesis, at transition from one psychological age to another is proved.

Keywords: social intelligence, behavioral component, social interaction, social adaptability, junior, middle and senior school age.

Актуальність. Провідним компонентом успішності включення людини в соціальне життя суспільства є соціальний інтелект. Він дозволяє постійно вдосконалюватися, швидко адаптуватися до умов та вимог, що постійно змінюються, глибше розуміти партнера під час взаємодії та спілкування з ним, прогнозуючи його та своє поведіння [4]. Соціальний інтелект створює сприятливі передумови для саморозкриття, самореалізації й самоактуалізації особистості. Відзначаючи, що соціальний інтелект є значущою характеристикою суб'єкта, який проявляється у всіх сферах його життєдіяльності, необхідно вказати, що особливу роль він знаходить там, де індивід взаємодіє з іншими людьми або діє стосовно до них [7].

Вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу має великий потенціал для дослідників різних шкіл та напрямів. Основні завдання вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу полягають у тому, щоб визначити роль соціального інтелекту у вирішенні завдань розвитку в рамках кожного психологічного віку, виявити, в яких віково-специфічних феноменах проявляється соціальний інтелект у сфері значущих відносин дитини та яке місце соціального інтелекту в системі психологічних новоутворень в рамках психологічного віку. Крім того, розгляд соціального інтелекту з позицій вікового підходу дозволяє також дослідити співвідношення когнітивних та афективних процесів, що знаходяться в основі соціального інтелекту, та його зміну протягом розвитку мотиваційно-потребової сфери [7].

Вирішення цих завдань потребує збору даних про особливості соціального інтелекту різних вікових категорій та їх інтеграції з фактами, накопиченими в рамках інших підходів.

Кожний віковий період характеризується інтенсивним розвитком не лише інтелектуальних здібностей особистості, а й міжособистісної взаємодії, уявлень про особистість та поведінку. Соціальний інтелект, представляючи собою когнітивну складову комунікативних здібностей особистості, забезпечує самопізнання, саморозвиток та самонавчання, вміння прогнозувати та планувати розвиток міжособистісних подій, і являє собою чітку, узгоджену групу ментальних здібностей, що визначають успішність соціальної адаптації [5]. Є цілком зрозумілим, що успішно керувати розвитком соціального інтелекту можливо лише на базі знань закономірностей цього процесу, що і є першозавданням досліджень у сфері розгляду соціального інтелекту з позицій вікового підходу.

Теоретично-методичну основу даного дослідження склали праці вітчизняних та зарубіжних вчених у сфері загальної та соціальної психології (К.А.Абульханова-Славська, Б.Г.Ананьєв, Г.М.Андрєєва, В.Н.Дружинін, А.Н.Леонтьєв, Д.Майєрс, Л.Н.Собчик та ін.). Уявлення про природу соціального інтелекту розкрито крізь загальну теоретичну модель соціального інтелекту як інтегральної здібності до пізнання поведінки та соціальної адаптації (Дж.Гілфорд, Е.Горндайк); поведінковий (Е.Горндайк, Г.Оллпорт, Г.Ю.Айзенк, М.А.Холодная, М.Л.Кубишкіна), когнітивний (Дж.Гілфорд, Н.Кентор, В.Штерн, М.Форд, М.Тисак, Н.А.Кудрявцева, Д.В.Ушаков), комунікативний (Н.А.Амінов, М.В.Молоканов, М.І.Бобнева, Ю.Н.Ємельянов, А.Л.Южанінова, Е.С.Міхайлова) та комунікативно-особистісний (В.Н.Куніцина) підходи до його вивчення.

В рамках даної статті розкриваються особливості розвитку та діагностики рівня розвитку складових соціального інтелекту дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку.

Найбільш яскраво вікові особливості соціального інтелекту проявляються через його функції в індивідуально-особистісному розвитку учня. У зв'язку з цим цікавими є такі концепції соціального інтелекту, що пропонують досліджувати соціальний інтелект згідно з його структурними компонентами. Серед великої кількості розглянутих теорій соціального інтелекту найбільш обґрунтованими та вимірюваними, з нашої точки зору, є модель соціального інтелекту Г.П. Геранюшкіної [4] та концепція А.І. Савенкова [6]. На базі цих

двох концепцій ми запропонували свою модель соціального інтелекту людини, яка складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів [3]. Провідними складовими поведінкового компоненту є соціальна взаємодія та соціальна адаптивність, кожна з яких представляє окремий інтерес і істотно впливає на загальний рівень соціального інтелекту школяра. Соціальна взаємодія представляє собою взаємодію між дитиною та іншим окремим індивідом, або між дитиною та учбовою чи іншою групою, а також включає здібність і готовність працювати спільно. Соціальна адаптивність – це вміння пояснювати і переконувати інших, здібність уживатися з іншими людьми, відкритість у стосунках з оточуючими.

Отже, метою нашого дослідження є порівняння рівнів розвитку складових соціального інтелекту (соціальної адаптивності та соціальної взаємодії) дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку

У дослідженні приймали участь учні другого, шостого та десятого класів. Загальна кількість досліджуваних – 146 осіб (89 дівчат та 57 хлопчиків). Після проведення дослідження результати піддавалися кількісній, якісній та статистичній обробці.

Дослідження соціальної взаємодії відбувалося за допомогою методики «Улюблене місто» Шешукової О.В. [9], що спрямована на діагностику здібності та готовності дитини працювати спільно, здібності до колективної взаємодії та творчості. Дана методика дозволяє оцінити за 5-тибальною шкалою рівень розвитку дитини за наступними параметрами: ініціативність, домінування, дружелюбність, агресивність, підкорення. Отримані результати свідчать про наступне:

- за шкалою «ініціативність» серед дітей шкільного віку у групі старших школярів не було виявлено осіб з високим рівнем розвитку даної здібності, в той час, як серед дітей середнього шкільного віку таких визначено 30,6%, а серед молодших школярів – 10,4%. Цікавим є і той факт, що діти середнього шкільного віку з низьким рівнем розвитку ініціативності складають 14,3% від загальної кількості представників даної групи, що значно менше, ніж у інших вікових групах. Різниця між дітьми середнього та старшого шкільного віку пояснюється їх різними мотивами самоствердження: якщо для старшого підлітка головною є потреба бути та вважатися дорослим, то для дітей середнього шкільного віку самоствердження не супроводжується отриманням особистої вигоди. Поведінка молодших школярів, в свою чергу, багато в чому залежить від думки колективу, його настрою. Проте ініціативність в основному проявляється у орієнтуванні на справу, а не на особисті інтереси. У дітей старшого шкільного віку переважно був визначений середній рівень розвитку здібності до ініціативності (82%);

- низький рівень домінування зовсім не був виявлений у молодших школярів, в той час, як у інших вікових групах він був діагностований у 12% та 16,3% випадків. Крім того, молодші школярі показали найвищі результати серед тих, хто отримав високий рівень за шкалою «домінування» (16,7% у порівнянні з 14% осіб з високим рівнем домінування серед дітей старшого шкільного віку), що вказує на потребу молодших школярів проявити себе, виокремитися, та на потребу старших школярів проявити себе як дорослих та самоствердитися у такий спосіб;

- щодо дружелюбності відсоткові показники розподілилися приблизно однаково: низький та високий рівні розвитку даної здібності виявлені нижчими у старших школярів (10% та 26% відповідно, у групі превалює середній рівень), у дітей молодшого та середнього шкільного віку спостерігаються схожі тенденції у розподілі за рівнями. Такі дані свідчать про особливості цього процесу у кожній віковій групі: молодші школярі у побудові відносин з оточуючими піддаються дорослій приязні до однолітків та паралельно з тим – суперництву, діти середнього шкільного віку хочуть бути визнаними, вірними товаришами, а старші школярі відводять велике значення вірності дружби, небажанню підводити друзів та готовності до допомоги товаришам;

- високий рівень агресивності був виявлений у всіх вікових групах у досить великій кількості досліджуваних (14,6% - у молодших школярів, по 20% у дітей середнього та старшого шкільного віку). Встановлений факт вказує на те, що система соціальних взаємовідносин з оточуючими, що розвивається у учнів, сприяє підвищенню збудливості нервової системи, внаслідок чого спостерігається підвищена драгівливість, надмірна образливість, запальність, різкість, грубість, егоїзм тощо. Підрастаючи, діти більш рішуче висувують вимоги та домагаються їх виконання більш жорстоко. Необхідно відзначити також, що найменша кількість осіб з низьким рівнем агресивності була виявлена серед старших школярів (14%), де більшість отримала середній рівень розвитку даної здібності, що також вказує на більшу підвладність процесу підвищення розвитку агресивності серед юнаків;

- підкорення як важлива здібність у складі соціальної взаємодії може бути протиставлена домінуванню. Враховуючи це, зрозумілим є той факт, що високий рівень розвитку даної здібності серед молодших школярів зовсім не був виявлений. Підтверджуючи високі показники за шкалою «домінування» представники цієї вікової групи були розподілені на тих, хто має низький (14,6%) та середній (85,4%) рівні підкорення. Відомо, що головне новоутворення у сфері спілкування молодших школярів – це орієнтація на групу однолітків та вплив цієї групи на характер самооцінки учня (а саме її криза). Крім того, важливе значення відіграють підвищена вразливість та навіюваність, слабо розвинена самостійність дітей молодшого шкільного віку. Високий рівень розвитку підкорення серед дітей середнього шкільного віку отримали більше досліджуваних (24,5%), ніж серед старших школярів (18%), що вказує на орієнтування учнів на думку товаришів та поступку своїм принципам заради самоствердження.

Статистична перевірка наявності значущих зв'язків між вибірками за допомогою використання критерію Манна-Уїтні показала на наявність розрізень на достовірному рівні за шкалою «ініціативність» при порівнянні групи молодших та старших школярів ($U=483$), а також дітей середнього та старшого шкільного віку ($U=803$); за шкалою «домінування» - у молодших та старших школярів ($U=726$), а також при порівнянні груп дітей молодшого та середнього шкільного віку ($U=755$); за шкалою «агресивність» - розрізнення доведено для груп дітей середнього та старшого шкільного віку ($U=944$) та молодших та старших школярів ($U=681$); за шкалою «підкорення» виявлено наявність істотних розрізень між групами молодших та старших школярів ($U=472$) та

групами дітей середнього та старшого шкільного віку ($U=472$).

Дослідження соціально-адаптивності дітей шкільного віку відбувалося за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (для молодших школярів – дитячий варіант методики, для дітей середнього та старшого шкільного віку – дорослий варіант) [2]. Методика дозволяє визначити соціально-психологічну адаптацію, яка, на думку авторів, складається з самоприйняття, прийняття інших та домінування. Отримані дані вказали на наступне:

- фактор «Я» (прийняття - неприйняття себе) був представлений наступним чином: старшим школярам більше властиве прийняття себе (23%) і свідчить про адекватне сприйняття учнями самих себе саме у цьому віці, коли самовизначення як провідний тип діяльності стоїть на першому місці. У доволі значній кількості дітей середнього шкільного віку (21%) також виявлене адекватне прийняття себе, що вказує на спрямованість учнів цієї вікової групи на самовизначення, розуміння себе, вивчення власної особистості. У переважній своїй кількості учні всіх вікових груп мають схильність до адекватного прийняття себе, що означає малу вірогідність виникнення у учнів ситуацій невіри у себе, незацікавленості у своїй особі та у розвитку своїх здібностей. Проте все ж таки у незначній кількості дітей – представників кожної з вікових груп (8-11%) виявлено критичну форму неприйняття себе, що може бути спричинене самокритичністю, прискіпливістю до власних недоліків та їх перебільшенням тощо;

- «прийняття інших» та протиставлений цій здібності «конфлікт з іншими» також знаходять свій особливий прояв серед досліджуваних нами вікових груп. Конфліктуючими виявлено майже по 20% у кожній досліджуваній групі, що може бути спричинене завищеною самооцінкою дітей та особливостями, виявленими нами при дослідженні соціальної взаємодії. Переважна кількість учнів – представників кожної вікової групи мають певні схильності до прийняття інших та відсутності конфліктних відносин із найближчим соціальним оточенням, що свідчить про високий рівень соціальної адаптації. Найвищі показники за шкалою «прийняття інших» отримали старші школярі (15%), найнижчі – молодші (9%), що вказує на вищу критичність у судженнях про оточуючих останніх;

- за шкалою «домінування-залежність» було виявлено, що переважна кількість досліджуваних з кожної вікової групи має схильність до домінування, проте й таких, що є «залежними від інших» виявилось чимало: 20% серед молодших школярів та 14-15% серед дітей середнього та старшого шкільного віку. Така тенденція може бути пояснена існуванням почуття обов'язку перед іншими, певним колективізмом, товариськістю. Однак, майже у однаковій кількості (19-20%) серед досліджуваних груп була виявлена чітка тенденція до домінування, що підтверджується також встановленням високого рівня агресивності та ініціативності при дослідженні соціальної взаємодії.

Статистичний аналіз показників соціальної адаптивності дітей шкільного віку, який врахований за допомогою критерію Манна-Уїтні, виявив, що середні значення за фактором «Я» підтверджують різне ставлення до себе у дітей молодшого та середнього шкільного віку. На наш погляд, останнім більш властиве адекватне сприйняття себе та розуміння власної особистості. Також існують розрізнення за всіма можливими напрямками порівняння за фактором «І»: значущі відмінності спостерігаються між всіма віковими групами. Отже, фактор «прийняття інших / конфлікт з іншими» має певні відмінності серед представників різних вікових груп. За фактором «Д» доведено існування істотних розрізень між групами молодших та старших школярів, а також при порівнянні дітей середнього та старшого шкільного віку. Домінування більш властиве дітям старшого шкільного віку, в той час як молодші школярі більш зорієнтовані на залежність від думки оточуючих.

Для створення більш чіткої та детальної класифікації досліджуваних нами був проведений кластерний аналіз, який використовується для створення класифікації на основі виявлення схожості об'єктів. При проведенні кластерного аналізу для поведінкового компонента соціального інтелекту враховувались результати за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда та за методикою «Улюблене місто» Шешукової О.В. В даному випадку можливим є виділення чотирьох кластерів:

- учні, чий показники адаптивності є у межах норми, проте серед показників соціальної взаємодії чітко вирізняється наступна тенденція: дружелюбність знаходиться на помірному рівні, домінування спостерігається як високе, ініціативність превалює над всіма іншими показниками серед усіх виокремлених кластерів, протиставлене їй підкорення, навпроти, і це є зрозумілим, знаходиться на дуже низькому рівні. Агресивність у даному випадку також має тенденцію до заниження. Все це свідчить про те, що дану групу досліджуваних відрізняє висока, вмотивована ініціативність та прагнення до лідерства, проте при доволі гуманних методах його досягнення, без агресивних проявів. На даному етапі таку групу досліджуваних можна назвати «ініціативними та неагресивними».

- діти, у яких показники адаптивності (прийняття-неприйняття себе, прийняття інших-конфлікт з іншими) знаходяться у межах норми, однак залежність від інших (яка досліджується за допомогою методики діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда) чітко протиставлена домінуванню, що також підтверджується показниками за методикою «Улюблене місто»: домінування у таких досліджуваних діагностовано на низькому рівні, ініціативність - на середньому, підкорення – на високому. Дуже заниженим є рівень агресивності, а тому є зрозумілими високі показники з шкалою «Дружелюбність». Такі дані свідчать про лояльну, дружелюбну позицію досліджуваних цієї групи, які обирають шлях підкорення принципам та тенденціям поведінки тих, хто є для них авторитетом, що може вказувати на те, що таких досліджуваних можна назвати «неагресивними та здатними до підкорення».

- учні, показники соціальної адаптивності яких знаходяться у межах норми, за виключенням того, що домінування (за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда) визначено на рівні, вищому, ніж у всіх інших кластерах, що, в свою чергу, підтверджується отриманими результатами за методикою для діагностики соціальної взаємодії: ініціативність та агресивність мають високий

рівень, домінування та підкорення – середній рівень. Необхідно окремо відзначити, що дружельюбність, властива представникам даної групи, має нижчий рівень, ніж у учнів-представників інших кластерів. Така тенденція пояснюється агресивними рисами поведінки дітей даного кластеру, що підтверджується їх чіткою позицією, де методи прокладання шляху до лідерства є егоїстичними та цілеспрямованими. Все це може свідчити про можливість виокремлення даної групи у категорію «ініціативних та агресивних» (протилежних першому кластеру).

- діти, яким властиві нормальні показники адаптивності, проте яких відрізняють занадто низький рівень домінування за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда, а також за методикою «Улюблене місто» Шешукової О.В. Крім того, серед показників соціальної взаємодії їх залежність від оточуючих підкреслюється низьким рівнем ініціативності та помірним рівнем підкорення, а також високим рівнем дружельюбності та заниженим рівнем агресивності. Такий набір особливостей характеризує дану групу дітей як неагресивних, проте не здатних до підкорення наосліп, а формуючих свою позицію з урахуванням впливу на них думки оточуючих, які мають для них авторитет. Вцілому такий кластер складають учні, який можна назвати «неініціативними та неагресивними».

Виокремивши такі кластери, вважаємо за необхідне дослідити можливі тенденції, що можуть проявлятися у дітей різного шкільного віку, враховуючи ймовірний розподіл на типи, отримані з кластеризації.

Статистична обробка за допомогою критерію Пірсона, проведена для поведінкового компоненту з урахуванням поділу на чотири кластери (типи), дала можливість зробити наступні висновки:

- серед дітей молодшого шкільного віку більшість учнів (50%) визначені як неагресивні та здатні до підкорення, що підтверджує той факт, що поведінка молодших школярів, в свою чергу, багато в чому залежить від думки колективу, його настрою. Також значна кількість представників даної вікової групи (37,5%) виявлена як «неініціативні та неагресивні учні», що вказує на вплив підвищеної вразливості та навіюваності на поведінку учня, на його слабо розвинену самостійність. Можна також побачити, що ініціативних дітей (як неагресивних, так і агресивних) достатньо мало (4,17% та 8,33% відповідно), що може вказувати на їх більшу здатність до підкорення через гуманістичну та альтруїстичну спрямованість. Однак, у побудові відносин з оточуючими молодші школярі піддаються не лише приязні до однолітків, але й суперництву. Проте ініціативність в даному випадку проявляється у орієнтуванні на справу, а не на особисті інтереси;

- діти середнього шкільного віку у переважній своїй кількості діагностовані як «ініціативні та агресивні» (40,82%), що свідчить про потребу цих школярів проявити себе, виокремитися та самоствердитися у спосіб, коли їх мотиви оправдовують використані егоїстичні та досить агресивні методи. Встановлений факт вказує на те, що система соціальних взаємовідносин з оточуючими, що розвивається у дітей середнього шкільного віку, сприяє підвищенню збудливості нервової системи, внаслідок чого спостерігається підвищена дратівливість, надмірна образливість, запальність, різкість, грубість, егоїзм тощо. Підростаючи, діти більш рішуче висувають вимоги та домагаються їх виконання більш жорстоко. «Ініціативні та неагресивні» (суміжна група) в даному випадку складають 14,29%, така тенденція може бути пояснена існуванням не лише лідерських рис поведінки та завищеного рівня домагань, але й наявністю почуття обов'язку перед іншими, певного колективізму, товарищескості. Достатньо значуща частка виявлена і «неініціативних та неагресивних» (28,57%), а також «неагресивних та здатних до підкорення», що може свідчити про орієнтування учнів на думку товаришів та поступку своїм принципам заради самоствердження;

- старші школярі у переважній своїй кількості розподілилися на «ініціативних та неагресивних» (40,82%) та «ініціативних та агресивних» (38,78%). Якщо у першому випадку прагнення до домінування та висловлювання власної позиції досягається за допомогою демократичних методів, із урахуванням вподобань та настрою оточуючих, то у другому - самоствердження супроводжується, насамперед, отриманням особистої вигоди за допомогою досить жорстоких методів. Цікавим є той факт, що «неініціативних та неагресивних» більше (14,29%), ніж «неагресивних та здатних до підкорення» (6,12%), що може пояснюватися існуючим серед старших школярів прагненням до самовиявлення, небажанням підкорюватися та поступатися власними принципами. Однак, важливо відзначити, що учні старших класів також хочуть бути і визнаними, вірними товаришами, а тому відводять велике значення вірності дружби, небажанням підводити друзів та готовності до допомоги товаришам.

Висновки.

- теоретичний аналіз літератури доводить, що погляд на соціальний інтелект як на статичну, сформовану психічну функцію дорослої людини не дозволяв відповісти на основні запитання про роль соціального інтелекту у вирішенні завдань розвитку при переході від одного психологічного віку до іншого, тобто логіку розвитку соціального інтелекту в онтогенезі в цілому. Саме тому вивчення соціального інтелекту з позицій вікового підходу має великий потенціал для дослідників різних шкіл і напрямків.

- згідно з положенням про те, що структурно соціальний інтелект є багатоконпонентним утворенням, в якому кожний із компонентів може мати різну траєкторію розвитку протягом життя, ми провели статистичний аналіз висунутої гіпотези. Було доведено значущу різницю між рівнями розвитку таких складових поведінкового компоненту соціального інтелекту як соціальна взаємодія та соціальна адаптивність у учнів середніх та старших класів.

- серед факторів, які можуть мати вплив на особливості соціального інтелекту у досліджуваних даних вікових груп, вказуються: навчання, яке отримує новий особистісний зміст, стає провідною діяльністю в напрямку самоосвіти та самовдосконалення, соціальна ситуація розвитку, стиль сімейного виховання, загальний рівень розвиненості особистості, цілі учнів у сфері спілкування, розширення цієї сфери або, навпроти, зростаюча індивідуалізація.

- користуючись встановленими нами закономірностями, можна стверджувати, що соціальний

інтелект у різні вікові періоди має свою, власну, індивідуально визначену форму розвитку, яка може бути диференційованою та різнитися (а звідси і порівнюватися) за рівнями.

- перспектива нашого дослідження полягає у виявленні особливостей тих складових соціального інтелекту, які представляють емоційний та когнітивний компоненти соціального інтелекту дітей шкільного віку.

Література:

1. Геранюшкина Г.П. Социальный интеллект студентов-менеджеров и его развитие в условиях формирующего эксперимента: Дис. ... канд. психол. на-ук. - Иркутск, 2001. - 194 с.125
2. Диагностика социально-психологической адаптации (К.Роджерс, Р.Даймонд) / Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. - М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. - С.193-197.
3. Мельник А.А. Соціальний інтелект як багатокомпонентна структура // Матеріали міжнародної молодіжної науково-практичної конференції «Вектори психології – 2010». – Х.: ООО «Ріф», 2010. – С.66-68.
4. Мудрик А.К. Соціальний інтелект та соціальна компетентність // Практ. психол. та соц. робота. – 2006. – №3. – С.4-6.
5. Руденко С.В. Феномен соціального інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної науки // Актуальні проблеми психології. Т.1.: Соціальна психологія. Організаційна психологія. Економічна психологія.: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д., Карамушки Л.М. – К.: Міленіум, 2004. – Вип.13. – 166с. – С.85-87.
6. Савенков А.И. Эмоциональный и социальный интеллект как предикторы жизненного успеха // Вестник практической психологии образования. №1(6), январь-март 2006. - С.3-38.
7. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / Под ред. Д.В. Ушакова, Д.В. Люсина. М., 2004. - С. 11-29.
8. Чеснокова О.Б. Возрастной подход к исследованию социального интеллекта у детей // Вопр. психол. – 2005. – №6. – С.35-45.
9. Шешукова О.В. Гендерные особенности формирования социального интеллекта младших школьников: автореф. дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. - М, 2008.
10. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. 560 с.